

Tevrat'ta Ahiret ve Diriliş İnancı Neden Zikredilmedi? Yahudi Düşünürlerin Gerekçeleri ve Kur'an'ın Tanıklığı

Why Hereafter and Resurrection were not Mentioned in the Torah? Justifications of Jewish Scholars and Testimonies of the Qur'an

Yasin MERAL^a

^aDinler Tarihi ABD,
Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
Ankara, TÜRKİYE

Received: 24.02.2020

Received in revised form: 13.03.2020

Accepted: 18.03.2020

Available online: 07.05.2020

Correspondence:

Yasin MERAL

Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
Dinler Tarihi ABD, Ankara,
TÜRKİYE/TURKEY
yasinmeral1979@gmail.com

Makalenin ham halini okuyarak düzetime ve önerilerde bulunan Dr. Öğretim Üyesi Tolga Savaş Altınel, Dr. Betül Zengin, Ar. Gör. Kevser Beyazyüz Sipahioğlu, Ar. Gör. Mukadder Sipahioğlu, Ar. Gör. Esra Erdoğan Şamlıoğlu ve Fatıma Betül Taş'a teşekkür ederim.

ÖZ Yahudi inancına göre Tevrat, Hz. Musa'ya indirilmiş bir kitaptır. Başından sonuna kadar Allah tarafından vahiy olarak gönderilmiş bir kitap olarak inanılan Tevrat'ta çok temel bir esas olan ölüm sonrası hayata dair açık ifadeler rastlanmamaktadır. Yahudi âlimler bazı zorlama yorumlarla ölüm sonrası hayatın Tevrat'ta zikredildiğini ispatlamaya çalışmışlardır. Diğer taraftan Tanah'ın Neviim ve Ketuvim bölümlerinde ölüm sonrası hayata dair birkaç cılız kayıt bulunmaktadır. Fakat en önemli kısım olan Tevrat'ta buna değinilmemesi asırlardır tartışma konusu olmuştur. Bu makalede Tevrat'ta ahiret ve ölümlerin diriltilmesine dair ifadelerin neden yer almadığı tartışılmaktadır. Bu çerçevede Ortaçağ Yahudi düşünürlerinden Saadia Gaon, İbn Meymun ve İbn Kemmunen'in Tevrat'ta ölüm sonrası hayata dair ifadeler neden yer vermediğini açıklamak üzere öne sürdükleri gerekçeler ele alınmıştır. Ardından Antik Mısır kayıtları ve Kur'an'ın şahitliği üzerinden bahsi geçen düşünürlerin açıklamaları teste tâbi tutulmaya çalışılmıştır. Burada gerek Antik Mısır tecrübesi gerekse Hz. Musa ve öncesindeki peygamberlerin Kur'an'da yer verilen tanıklığı ışığında Tevrat'ın ve Hz. Musa dönemi İsrailoğullarının ahiret düşüncesine sahip olmaları gerektiği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ahiret; Musa; diriliş; Kur'an; Tevrat; İsrailoğulları; Antik Mısır

ABSTRACT According to the Jewish belief, the Torah is a book revealed to Moses. In the Torah, which is believed to be a book given by God from the beginning to the end, there are no clear expressions about life after death which is essential pillar of heavenly religions. Jewish scholars have tried to prove with some forced comments that afterlife was mentioned in the Torah. On the other hand, in the Neviim and Ketuvim sections of Tanakh, we can find more some weak expressions about life after death. However, the fact that it is not mentioned in the Torah, has been a moot point for centuries. This article discusses why the statements about the resurrection and the hereafter are not included in the Torah. In this framework, the reasons put forward by the medieval Jewish thinkers such as Saadia Gaon, İbn Meymun and İbn Kemmunen to explain why Hereafter was not included in the Torah will be examined. Then, the statements of Jewish thinkers were tried to be tested through the ancient Egyptian records and the testimony of the Qur'an. Here, both in the light of Egyptian experience of Israelites and the testimonies of Moses and the prophets before him in the Qur'an. It was concluded that the Israelites of Moses period should have belief in Hereafter.

Keywords: Afterlife; Moses; resurrection; Qur'an; Torah; Children of Israel; Ancient Egypt

EXTENDED ABSTRACT

The Torah is holy book of the Jews that is believed to be revealed to Moses. Interestingly, although the presence of lots of/main theological issues in it, there is no information about life after death in the Torah. Because the existence of life after death and the thought that people will face what they do in the world is one of the most basic thoughts of heavenly religions. Starting from

Talmud period, Jewish scholars pondered on the absence of the hereafter in two ways from the Torah. Some of them, especially the Talmud scholars, came up with some forced comments and stated that some passages from the Torah point to the belief in the hereafter. The ones who had a different point of view made the second kind of explanation, on the other hand, accepted that there was no hereafter in the Torah and tried to reveal the reason for this absence. Saadia Gaon, Maimonides and Ibn Kammunah are scholars who face this problem directly. Saadia Gaon states that the problems encountered directly in the world are prioritized and that the hereafter has been postponed. Maimonides states that the Israelites were not mentally mature and therefore the question of resurrection was not brought up during Moses' time. Ibn Kammunah, on the other hand, claims that people worshiping the stars and idols were widespread during the time of Israelites, and the religious problem of that period was idolatry. Therefore the idea of the hereafter became of secondary importance and corollary the Torah neglected it.

In this article, we tried to test the claims of Jewish thinkers in terms of Ancient Egypt and the Qur'an. Here we have identified two different criteria to reveal how healthy Jewish thinkers' claims are. The first is the History of Religions data. According to this, if there are beliefs about post-death life in any of the Middle Eastern societies in the time of Moses, then the explanations of Jewish thinkers, especially Maimonides, will turn out to be baseless. The other criterion tests these explanations in terms of Qur'an. Accordingly, if Moses or any other prophet before Moses mentions about the hereafter, heaven, hell, resurrection, then the idea that the Israelites are not mentally ready for life after death will be invalid. Our first criterion, Ancient Egypt, was chosen as an example. In this election, the fact that the Israelites lived in Egypt for centuries was also effective. When religious beliefs in ancient Egypt are examined, it can be seen that Egyptians have created a very comprehensive literature about life after death. Additionally, the mummification of the dead is the result of the thoughts about the resurrection, that is, the souls will return to the body. As a matter of fact, according to the Torah, the children of Israel also mummified Jacob and Joseph. In this case, the data about the post-death life in the belief of Ancient Egypt is important in terms of showing that the Israelites were familiar with this belief. Namely, if they were informed by God about bodily resurrection, Hell and Heaven, judgment in the Hereafter they were ready to digest these beliefs.

Qur'an is the second criterion by which we test the grounds of Jewish thinkers for the absence of the hereafter in the Torah. Accordingly, in the missions of Moses and previous prophets, we scanned themes about life after death. It is seen that issues such as heaven, hell, the hereafter, and the resurrection were addressed both in the Moses period and in many previous prophets. In this case, it turns out that the Israelites in Moses time were aware of the hereafter. It became clear that a lot of information about life after death was on the agenda in the times of Joseph, Jacob and Abraham before Moses. In this case, it turns out that the idea that the Israelites at the time of Moses were not mentally prepared for Hereafter and resurrection was a baseless claim. Again Qur'an (87:19) clearly emphasizes that the scriptures of Abraham and Moses (*suhuf Ibrahim wa-Musa*) had afterlife notions. On the other hand, the idea that idolatry is a priority and thus the idea of the hereafter is put on the second plan is refuted in the light of these verses. Because while the prophets in question were fighting against pagan tribes, they also preached about the day of the judgment, hell and the resurrection.

Yahudilikte ahiret düşüncesi en problemlili konulardan biridir. Zira Tevrat'ta ölüm sonrası hayattan, cennet-cehennem gibi olgulardan ve ölümlerin dirilişinden bahsedilmemektedir. Ölüm sonrası hayatla ilgili sadece ölen birisi için "Atalarının yanına gitti" veya "Şeol'e indi" gibi ifadeler kullanıldığı görülmektedir.¹ Tevrat'ta Yahudilerin ödül ve ceza sistemleri, bu dünyada görülecek bereket veya çile şeklinde düzenlenmiştir. Tanrı, İsrailoğullarına emir ve yasaklara riayet etmeleri durumunda ürünlerinin bereketleneceğini, savaşlarda zafer elde edeceklerini, dünyanın en itibarlı insanları haline geleceklerini söylemiştir. Emir ve yasaklara riayet etmemeleri durumunda ise bunun tam tersi olacak ve zirai ürünlerden verim alamayacak, savaşlarda hezimet yaşayacak, dünyada itibarsız bir millet olacaklardır.² Görüldüğü üzere burada cehennem ateşiyle tehdit veya cennet nimetleriyle teşvik söz konusu değildir.

Bu çalışmada önce ana hatlarıyla Yahudilikte ölüm sonrası hayattan bahsedilecek, ardından Tevrat'ta ahiret inancının neden yer almadığına, dirilişin olup olmayacağına dair Ortaçağ Yahudi düşünürlerinden Saadia Gaon (ö. 942), İbn Meymun (ö. 1204) ve İbn Kemmüne'nin (ö. 1284) görüşleri incelenecektir. Bu üç Yahudi düşünürün seçilmesinin sebebi, tespit edebildiğimiz kadarıyla Tevrat'ta ahiret ve dirilişin yer almaması sorunuyla doğrudan yüzleşmeleri ve soruna cevap aramalarıdır. Son

¹ Tekvin, 35:29; 37:35; 47:30; 49:33; Çıkış, 16:30,33. Bkz. Simcha Paull Raphael, *Jewish Views of the Afterlife*, Rowman & Littlefield Publishing, Plymouth 2009, s. 51-57; Leila Leah Bronner, *Journey to Heaven: Exploring Jewish Views of the Afterlife*, Urim Publications, Kudüs 2015, s. 19-22; Mark T. Finney, *Resurrection, Hell and the Afterlife: Body and Soul in Antiquity, Judaism and Early Christianity*, Routledge, New York 2016, s. 25-40.

² Levililer, 26.bölüm; Tesniye, 28. Bölüm.

olarak da Dinler Tarihi ve Kur'an ışığında Hz. Musa ve öncesinde İsrailoğullarının ahiret inancıyla ilgili bazı hususlara işaret edilecektir.

I. YAHUDİLİKTE ÖLÜM SONRASI HAYAT

Yukarıda da ifade edildiği üzere Tevrat'ta cennet, cehennem ve ölümlerin diriltilmesine dair bir ifade yer almamaktadır. Ölümlerin diriltileceğine dair ifadeleri, Tanah'ın Neviim ve Ketuvim bölümündeki kitaplarda bulmaktayız. Bu kitaplardan özellikle İşaya, Hezekiel ve Daniel kitaplarında dirilişe yönelik ifadeler rastlanmaktadır. “Senin ölümlerin yaşayacak, bedenleri dirilecek”,³ “Rab Yahve şöyle diyor: Ey halkım, mezarlarınızı açıp sizi oradan çıkaracak, İsrail ülkesine geri getireceğim”⁴ ve “Yeryüzü toprağında uyuyanların birçoğu uyanacak: Kimisi sonsuz yaşama, kimisi utanca ve sonsuz iğrençliğe gönderilecek”⁵ gibi pasajlar bu konudaki en net ifadelerdir. Yine konuyla ilgili Hezekiel Kitabı 37. bölüm kuru kemiklerle dolu bir vadideki cesetlerin dirilişini anlatması bakımından önem arz etmektedir. Bununla birlikte Talmud'da bu hikâyeyi tartışan âlimlerden bazıları Hezekiel'in anlattığı bu diriliş hikâyesinin gerçekte yaşanan bir şey olmadığını, bir meselden ibaret olduğunu dile getirmişlerdir.⁶

Yahudilerin Babil Sürgünü (MÖ. 6 asır) sırasında ve sonrasında yazılan kutsal metinlerinde (Hezekiel, Daniel) İran'daki dini düşüncelerden etkilenerek ölümlerin dirileceği inancını kabul ettikleri iddia edilmektedir.⁷ Yahudilerin ölüm sonrası hayata dair düşüncelerini etkileyen bir diğer faktör de Helenizm'dir. Yunan düşüncesinden etkilenen Yahudiler, ruhun ölümsüz olup olmadığı, dirilişin gerçekleşip gerçekleşmeyeceği gibi konularda farklı fikirleri benimsemişlerdir.⁸ Bunun en somut örneği, Ferisilerin ruhu ve ölümsüzlüğünü kabul ederek ahirete inanmaları, Sadukilerin ise Tevrat'ta açıkça yer almadığı gerekçesiyle ruha ve ahirete inanmamalarıdır.⁹

İnsanların ölüm sonrası hayatta ne ile karşılaşacaklarına dair tartışmalar özellikle bir Helen devleti olan Selevkosların kralı IV. Antiyohus (MÖ. 175-164) zamanında iyice artmıştır. Zira bu dönemde Yahudilere yönelik katliamlar zirve yapmış ve suçsuz yere ölen insanların nasıl mükâfatlandırılacağı üzerinde kafa yorulmaya başlanmıştır.¹⁰ Kitaplardaki kayıtlardan gördüğümüz üzere şehitlik mefhumu da bu dönemde literatürdeki yerini almıştır (II. Makabiler, 7. bölüm). Yine bu dönemden itibaren ödül ve ceza yeri olarak *Gan Eden* (cennet) ve *Gehinnom* (cehennem) kavramları gerek apokrif gerekse kanonik Yahudi kaynaklarında görülmeye başlanmıştır.¹¹ Birkaç asır içerisinde ölümlerin diriltilmesi mefhumunun Yahudiliğin en temel görüşlerinden biri haline geldiği ve Yahudi âlimlerin bunu iyice sahiplendikleri görülmektedir. Bu düşünce dini alana ait birçok hususu açıkladığı için pratik ve pragmatik bir işleve sahip olmuştur.¹²

³ İşaya, 26:19.

⁴ Hezekiel, 37:12.

⁵ Daniel, 12:2.

⁶ Babil Talmudu, Sanhedrin, 92a-b.

⁷ Casey Deryl Elledge, *Resurrection of the Dead in Early Judaism 200 BCE-CE 200*, Oxford University Press, New York 2017, s. 45-53.

⁸ Claudia Setzer, *Resurrection of the Body in Early Judaism and Early Christianity*, Brill, Leiden 2004, s. 6-18.

⁹ İsmail Taşpınar, *Yahudi Kaynaklarına Göre Yahudilik'te Ahiret İnancı*, İFAV Yay., İstanbul 2014, s. 176-184; Setzer, *Resurrection of the Body in Early Judaism and Early Christianity*, s. 22-36; Finney, *Resurrection, Hell and the Afterlife: Body and Soul in Antiquity, Judaism and Early Christianity*, s. 85-86.

¹⁰ Bronner, *Journey to Heaven: Exploring Jewish Views of the Afterlife*, s. 36.

¹¹ Taşpınar, *Yahudi Kaynaklarına Göre Yahudilik'te Ahiret İnancı*, s. 96-152; Raphael, *Jewish Views of the Afterlife*, s. 77-114; Finney, *Resurrection, Hell and the Afterlife: Body and Soul in Antiquity, Judaism and Early Christianity*, s. 47-70; Elledge, *Resurrection of the Dead in Early Judaism 200 BCE-CE 200*, s. 21-43; Bronner, *Journey to Heaven: Exploring Jewish Views of the Afterlife*, s. 38-78.

¹² Raphael, *Jewish Views of the Afterlife*, s. 73-74.

Talmud'da Yahudi âlimlerle o dönemin Yunan yöneticileri ve bilginleri arasında ölümlerin diriltilmesine yönelik bazı tartışmalara yer verilmektedir. Bu diyaloglardan birinde ismi verilmeyen bir imparator MS. 90-115 yılları arasında Yahudilerin liderlerinden olan Rabban Gamliel'e "Ölümler toz gibidir? Nasıl diriltilebilirler ki?" şeklinde bir soru yöneltmiştir. Rabban Gamliel, daha cevap vermeden imparatorun kızı atılarak "Eserini, birisi sudan diğeri de çamurdan yapan iki sanatkârdan hangisi daha övgüye layıktır?" diye sorar. Rabban Gamliel, "Tabii ki sudan yapan daha maharetlidir" der. Bunun üzere imparatorun kızı "İnsanı sudan (spermden) yaratan, çamurdan/tozdan hayli hayli yaratabilir" diye cevap verir.¹³ Yine bir başka diyalogda bir heretik bir hahama dirilişin nasıl mümkün olacağını sormuş, o da ceninin dünyaya gelmesi gibi insanların da yeniden hayata döndürüleceğini söylemiştir.¹⁴

Konuyla ilgili bir diğer örnek de Mişna'da hahamlar tarafından düzenlenen *amida* duasında Tanrı'ya hitaben söylenen "Sen ölümleri diriltensin" ifadesidir. Bu ifade Talmud'da ele alınırken yağmurun yağarak ölü toprağı diriltmesiyle özdeşleştirilmiş ve bu örnekten hareketle dirilişin nasıl olacağı belirtilmiştir.¹⁵ Talmud'da ölümlerin diriltilmesiyle ilgili anlatımlarda dikkat çeken husus, gerek Yunan bilginleriyle gerekse Yahudiler arasındaki heretiklerle yaptıkları diyaloglarda Yahudi âlimlerin cismani dirilişin hak olduğunu vurgulamalarıdır.¹⁶ Talmud'da, cennet, sıdıklar için ödül mekânı, cehennem de şerliler için ceza mekânı olarak resmedilse de buraların nerede kurulacağı, ne kadar süre var olacakları, gelecek dünya ile aynı olup olmadıkları gibi hususlar net değildir.¹⁷

Talmud'un gelecek dünya (*olam ha-ba*) diye ifade edilen safha için de net bir resim çizmediği görülmektedir. Gelecek dünya bazen cennetle eşanlımlı gibi kullanılmaktadır. Bir yerde gelecek dünyada yeme, içme ve cinsel ilişki gibi bedeni lezzetlerin değil manevi lezzetlerin olduğu söylenirken¹⁸ bir başka yerde gelecek dünyada büyük ziyafetler verileceği ve nimetlere gark olunacağı nakledilmektedir.¹⁹ Yine nimet ve bolluk açısından anlatılan bütün rivâyetlerin Mesih dönemi için söylendiği, zira Tanrı'nın dışında kimsenin gelecek dünyayı görmediği de ifade edilmektedir.²⁰

Yahudi âlimler, haşrin cismani mi yoksa ruhani mi olacağı konusundaki tartışmalar vesilesiyle beden ve ruh birlikteliğine de vurgu yapmışlardır. Talmud'da anlatılan bir hikâyeye göre Antonyus, Rabbi Yehuda ha-Nasi'ye gelerek Talmud, suçun beden tarafından mı yoksa ruh tarafından mı çekileceğini tartışmaktadır. Rabbi Yehuda ha-Nasi konuyu açıklamak için şu meseli vermektedir: Bir adamın güzel bir incir bağı varmış. Buraya birisi topal, birisi de kör iki görevli kişiyi bağı göz kulak olmaları için tutmuştur. Topal olan adam, köre "Ben çok güzel incirler görüyorum, ama onlara uzanmamın imkânı yok, gel benim omzuma çık, ben tarif edeyim, sen incirleri topla, sonra beraber yeriz" demiş. Kör, topalın omzuna çıkmış, incirleri toplamış ve sonra afiyetle yemişler. Bağın sahibi gelmiş ve "İncirler nerede?" diye sormuş, topal adam "Benim hiç o incirlere uzanacak durumum mu var!" demiş, kör de "Benim incirleri gördüğümü düşünmüyorsun herhalde" demiş. Bunun üzerine adam, körü topalın omzuna çıkarmış ve

¹³ Babil Talmudu, Sanhedrin, 90b-91a.

¹⁴ Babil Talmudu, Sanhedrin, 91a.

¹⁵ Babil Talmudu, Berahot, 33a.

¹⁶ Setzer, *Resurrection of the Body in Early Judaism and Early Christianity*, s. 44-52, Bronner, *Journey to Heaven: Exploring Jewish Views of the Afterlife*, s. 81-86.

¹⁷ Raphael, *Jewish Views of the Afterlife*, s. 140-156; Bronner, *Journey to Heaven: Exploring Jewish Views of the Afterlife*, s. 88-91.

¹⁸ Babil Talmudu, Berahot, 17a.

¹⁹ Pesahim, 119b; Bava Batra, 75a, Ketubot, 111b. Detaylı analizler için bkz. Jonathan Brumberg-Kraus, "What's for Dinner in Olam ha-Ba? Why do we care in Olam ha-Zeh?: Medieval Jewish Ideas about Meals in the World to come in R. Bahya ben Asher's Shulhan shel Arba", *Olam ha-zeh v'olam ha-ba: this World and the the World to come in Jewish Belief and Practice*, (ed. Leonard J. Greenspoon), Purdue University Press, Indiana 2017, s. 115-134; Jordan D. Rosenblum, "Dining in(to) the World to come", *Olam ha-zeh v'olam ha-ba: this World and the the World to come in Jewish Belief and Practice*, (ed. Leonard J. Greenspoon), Purdue University Press, Indiana 2017, s. 105-114.

²⁰ Babil Talmudu, Berahot, 34b.

ikisini tek adam olarak cezalandırmış. İşte kişinin işlediği cezalarda da ruh, bedene geri döndürülecek ve ikisi tek parça olarak yargılanacaklar.²¹ Ne nefis “Ben ayrıldıktan sonra benim ilgim yoktu” diyebilecek, ne de beden “Nefis ayrıldıktan sonra beden olarak hareketsiz bir biçimde kaldım, benim hiçbir sorumluluğum yok” diyebilecek.²²

Yahudi kaynaklarında Mesih dönemi, ölümlerin diriltilmesi ve ahiret hayatı safhaları farklı kavramlarla ifade edilmektedir. Fakat kaynaklarda bunların birbirleriyle kesişme noktaları konusunda netlik yoktur. Benzer şekilde Mesih döneminin gelecek dünyanın başı mı bu dünyanın sonu mu olduğu da belli değildir. İşte bu kavram kargaşası sebebiyle İbn Meymun'un da başının derde girdiği ve muarızlarına kendini izah etmek zorunda kaldığı görülmektedir.²³ Yahudi düşüncesine göre diriliş bu dünya üzerinde gerçekleşecektir. Yahudi kaynaklarında diriliş mekânı olarak genellikle Zeytin Dağı karşımıza çıkmaktadır. Zekeriya Kitabı'ndaki “Sonra Rab, savaş zamanlarında yaptığı gibi gidip bu uluslara karşı savaşacak. O gün Rabb'in ayakları Kudüs'ün doğusundaki Zeytin Dağı'nın üzerinde duracak. Zeytin Dağı, doğuya ve batıya doğru ortadan yarılıp çok büyük bir vadi oluşturacak”²⁴ ifadeleri bu inanişe dayanak teşkil etmektedir.

Yahudi âlimler arasında birbirinden çok farklı tanımlamalarla ölüm sonrası hayatla ilgili açıklamalar yapıldığı dikkat çekmektedir.²⁵ Çoğu zaman bu açıklamalar birbiriyle çelişmektedir. Bunun en temel sebebi, Tanah'ta ölüm sonrası hayatta nelerle karşılaşılacağına dair bilgilere rastlanmamasıdır. Ölümlerin diriltilmesi konusu, cismani ve ruhani haşır bağlamında birtakım tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Bu tartışmaları başlatan ve günümüze kadar devam etmesine sebep olan kişi İbn Meymun'dur. İbn Meymun, ahiret hayatının bedensiz olacağını, ahiretteki ödül ve nimetlerin sadece ruhani olacağını söyleyince hem kendi döneminde hem de devamındaki asırlar boyunca ciddi tepkilerle karşılaşmıştır. İbn Meymun'a itiraz eden Yahudi âlimlerin başında Nahmanides gelmektedir. O, sadece nefislerin değil bedenlerin de diriltileceğini söylemiştir.²⁶ Burada âlimler arasındaki temel sorun, isimlendirme sorunu ve Mesih dönemi ile ahiret yurdu tanımlamalarının nerede başlayıp nerede bittiği ile ilgili farklı düşüncelerdir. Özellikle Yahudi âlimler arasında ‘gelecek dünya’ diye ifade edilen safhanın sınırları belirli değildir. Bazıları Mesih'in gelişiyle bu süreci başlatırken bazıları da Mesih dönemi bittikten sonra gelecek dünyanın başladığını ifade etmektedir.²⁷

Ölümlerin diriltilmesi, Yahudi dini literatüründe çok farklı bağlamlarda ele alınmıştır. Bunlardan birisi de ölümleri kimin dirilteceğidir. Kaynaklar bu noktada Tanrı, Mesih ve Eliyahu gibi farklı tercihler sunmaktadır.²⁸ Ölümleri Mesih'in dirilteceğine dair inanış, İbn Meymun'u kızdırmış ve bu konuda “Aptalların dediği gibi Kral Mesih'in mucizeler ve harikulade işler yapacağını, dünyadaki mevcut işleyişi değiştireceğini, ölümleri dirilteceğini zannetmeyisin sakın! Böyle bir şey olmayacak”²⁹ açıklamasını yapmıştır. Ölümlerin ne zaman diriltileceği de net değildir. Mesih döneminin başında veya sonunda

²¹ Babil Talmudu, Sanhedrin, 91a-b.

²² Talmud'daki haşır anlatılarının analizi için bkz. Finney, *Resurrection, Hell and the Afterlife: Body and Soul in Antiquity, Judaism and Early Christianity*, s. 86-92; Bronner, *Journey to Heaven: Exploring Jewish Views of the Afterlife*, s. 98-101.

²³ Herbert A. Davidson, *Moses Maimonides: The Man and His Works*, Oxford University Press, New York 2005, s. 510.

²⁴ Zekeriya, 14:3-4.

²⁵ Tartışmalar için bkz. Arthur Hyman, *Eschatological Themes in Medieval Jewish Philosophy*, Marquette University Press, Milwaukee 2002; Taşpınar, *Yahudi Kaynaklarına Göre Yahudilik'te Ahiret İnancı*, s. 293-307; Yehuda Hayon, *Otsrot Aharit ha-Yamim*, Bney Barak 2000, c. 2, s. 9-196; Raphael, *Jewish Views of the Afterlife*, s. 121-130.

²⁶ Yahudi kaynaklarında dirilişte beden ve ruhla ilgili tartışmalar için bkz. Hayon, *Otsrot Aharit ha-Yamim*, c.1, s. 115-124.

²⁷ Taşpınar, *Yahudi Kaynaklarına Göre Yahudilik'te Ahiret İnancı*, s. 298-300; Simcha Paull Raphael, *Jewish Views of the Afterlife*, Rowman & Littlefield Publishers, Plymouth 2009, s. 125-132.

²⁸ Eliyahu Zar, *Sefer Hine Yamim Baim*, Yeşivat Toldot Yisthak, Bney Barak 2005, s. 85-87.

²⁹ İbn Meymun, *Mişne Tora*, Hilhot Melahim u-Milhamot, 11:3.

olacağı dile getirilmiştir.³⁰ Yahudi kaynaklarında sakatların ve bilinen bedenî kusuru bulunanların bu sakatlıklarıyla dirilecekleri vurgulanmaktadır. Bunun temel sebebi ölen insanların diriltildiğini herkesin görmesidir. Zira bu durumda insanlar, başka insanların yaratıldığına değil gerçekten de eskiden tanıdıkları bildikleri ve belli sakatlıklarla tanınan insanların o sakatlıklarıyla dirilmiş olduklarına şahit olacaklardır. Burada hem cismani haşir vurgulanmakta hem de dirilişin hakikat olduğuna dikkat çekilmektedir. Sakatlıklarıyla diriltilecekler, insanlar bu duruma şahit olduktan sonra iyileştirileceklerdir.³¹

Dov Weiss, Rabbanî literatürde geçen gelecek dünya (*olam ha-ba*) ifadelerini inceleyerek bağlamları itibarıyla bu kavramın altı farklı fonksiyon icra ettiğini iddia etmektedir. Bunlardan birincisi hukuki fonksiyonudur. Buna göre bu dünyadaki düzensizlik ve hak ihlalleri öte dünyada giderilecektir. Böylece teodise sorunu da çözülmektedir. İkinci fonksiyon, hermenötik yönüdür. Buna göre Tanah'ta açıklanmakta zorluk çekilen birçok yerde işlevsel olarak öte dünya düşüncesi kullanılarak ilgili pasajlar yorumlanmıştır. Üçüncü fonksiyon, mistik açıdan işlev görmesidir. Buna göre müminlerin öte dünyada kazanacakları nimetler ve Tanrı ile mülaki olacaklarına dair anlatımlar Yahudileri manevi olarak takviye etmeye hizmet etmektedir. Dördüncü işlev, kavramın reddiye amaçlı kullanılmasıdır. Buna göre Epikürcüler ve Sadukilerin öte dünyaya inanmadıklarına dair anlatımlar, hem bu gruplara yönelik düşmanlığı artırmakta hem de onları teolojik olarak sıkıştırmaktadır. Beşinci fonksiyon olarak kavramın retorik işlevini öne çıkaran Weiss, bunun da reddiye amaçlı işlevin Yahudi cemaatinin içine yönelik bir fonksiyonu olduğunu belirtmektedir. Buna göre hahamlar öte dünyadan nasibi olmayanları listeleyerek Yahudileri kontrol altında tutmakta ve onları tehdit etmektedirler. Nitekim ahiretten nasibi olmayanlar arasında Tevrat âlimlerinin ihtiyaçlarını karşılamakta ihmalkâr davrananlar da bulunmaktadır. Öte taraftan teşvik amaçlı Filistin topraklarında altı adım yürüyenin ahiretten nasibi olduğuna dair karşı ifadeler de görülmektedir. Son fonksiyon olarak da etik/ahlaki yönünden söz edilmektedir. Bu işlevinde ise “Bu dünyada anlaşılmayan bazı dini emirler ahirette anlaşılacak ya da orada iptal edilecek” denilerek sorunlu alanlar çözülmeye ya da minimize edilmeye çalışılmaktadır.³²

II. ORTAÇAĞ YAHUDİ DÜŞÜNÜRLERİNİN TEVRAT'IN AHİRETEN BAHSETMEMESİNE DAİR AÇIKLAMALARI

Tevrat'ta açıkça ahiret inancından, cennetten, cehennemden ve ölümlerin diriltilmesinden bahsedilmemesi birçok tartışmayı da beraberinde getirmiştir. Tevrat'ta neden ölüm sonrası hayata ilişkin bilgilerin bulunmadığı sorusuna farklı cevaplar verilmiştir. Talmud başta olmak üzere bazı kaynaklarda Tevrat'ın ahiretten bahsettiği iddia edilerek zorlama yorumlarla ölüm sonrası hayata ilişkin işaretler aranmıştır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla ahiret inancının veya dirilişin Tevrat'ta zikredilmediğini kabul ederek bu sorunla doğrudan yüzleşen ve buna gerekçeler üreten Yahudi düşünürler Saadia Gaon, İbn Meymun ve İbn Kemmûne'dir. Bu sebeple çalışmamızda bu üç düşünürün gerekçelerini irdelenecektir. Şimdi sırasıyla Saadia Gaon, İbn Meymun ve İbn Kemmûne'nin Tevrat'ta ahiretten ve dirilişten neden bahsedilmediğine dair açıklamaları incelenecektir.

³⁰ Sarachek, *The Doctrine of the Messiah in Mediaval Jewish Literature*, s. 22.

³¹ Babil Talmudu, Sanhedrin, 91b; Zar, *Sefer Hine Yamim Baim*, s. 89.

³² Dov Weiss, “Olam ha-Ba in Rabbinic Literature”, *Olam ha-zeh v'olam ha-ba: this World and the the World to come in Jewish Belief and Practice*, (ed. Leonard J. Greenspoon), Purdue University Press, Indiana 2017, s. 93-99.

II. a. SAADIA GAON'UN (Ö. 942) AÇIKLAMALARI

Eserlerini Arapça kaleme alan, ilmi üretimlerini Bağdat'ta yapan ve Sura'daki Yahudi akademisinin lideri olan Saadia Gaon, *Kitâbu'l-Emânât ve'l-İtikâdât* adlı eserinin dokuzuncu makalesini ölüm sonrası hayatta ödül ve ceza konusuna ayırmıştır. Saadia, İshak'ın kurban edilmesini,³³ Hananya, Mişael ve Azarya'nın ateş fırınlarına,³⁴ Daniel'in ise aslanlara yem olarak atılmasını³⁵ örnek vererek bu insanların boğazlanması, yanması ve aslanlar tarafından yenilmesi durumunda bu dünyadan ödül alamayacaklarını söylemiştir. Ona göre bütün bu anlatımlar amellere karşılığın, bu dünyada değil ölüm sonrası hayatta verileceğini göstermektedir (*fe-hâzihi'l-umûr yerhamukallâh dâlletun alâ enne'l-enbiyâ aleyhimusselam mucme'une alâ enne'l-cezâ leyse hüve fi'd-dünyâ lakinnehu fi'd-dâri'lleti ba'dehâ*).³⁶

Saadia, Tevrat'ta Levililer 26. ve Tesniye 28. bölümde ödül ve cezalar sayılırken sadece bu dünya üzerinde gerçekleşecek şeylerden bahsedilmesine dair bazı açıklamalar yapmıştır. Ona göre hikmet sahibi Allah, ahiret hayatını ihmal etmemiştir. Fakat dünya üzerindeki ödül ve cezaya özel vurgu yapması iki sebebe dayanmaktadır. Bunlardan ilkinde göre, amellerin karşılığının ahirette alınacağı, akıl yoluyla bilinebilir. Bu sebeple de Tevrat, bu konuda sınırlı bilgi vermiştir. Saadia, bu konuya Tanrı'nın Âdem'e bahçedeki her ağaçtan yiyebilirsin dedikten sonra "Ama iyiyle kötüyü bilme ağacından yeme. Çünkü ondan yediğin gün kesinlikle ölürsün"³⁷ demesini örnek vermektedir. Tanrı'nın bunu açıkça söylemesinin sebebi, bahçenin ortasındaki ağaçtan yememenin akılla bilinmeyeceğidir. Saadia ölüm sonrası hayatta insanın yaptıklarının karşılığını alacağını akılla bilineceğini, bu sebeple bu konuya Allah'ın özel olarak değinmediğini, bilakis dünyadaki karşılığa vurgu yaptığını belirtmektedir. Ona göre dünyada karşılık almak akılla bilinebilecek bir durum değildir (*kezâlike azharat el-cezâ' ed-dünyeviyye li-enne'l-akl la yedullu aleyhi, ve'htasarat şerhu'l-cezâi'l-ahîr ittikâlen alâ enne'l-akle yedullu aleyhi*).³⁸

Saadia'ya göre, Tevrat'ta ahiretin zikredilmemesinin ikinci sebebi, ahiretin zaman olarak daha uzakta oluşu, dünyanın ise hali hazırda yaşanan yer oluşudur. Bir diğer ifadeyle ona göre nübüvvetin bir özelliği olarak yakın olan ve doğrudan ihtiyaç duyulan hususlar detaylandırılır, uzak olan ve ilerideki bir zamanda gelecek olan hususlar ise özet geçilir (*enne'n-nübüvveti min şe'nihî en tettesia fi'l-havâdisi'l-karîbeti'l-hâceti ileyhâ ve tahtesira'l-havâdisi'l-ba'îdete*). Saadia'ya göre o dönemler itibarıyla İsrailoğullarının ihtiyaçları doğrultusunda en canlı ve yakın husus girmek üzere oldukları kutsal topraklardı ve bu sebeple de Tevrat, kutsal topraklar hakkında detaylıca bilgi verdi. Ayrıca o topraklardaki bereket ve verimsizliği de Tanrı'ya itaate veya itaatsizliğe bağlı olarak zikretti. Diğer taraftan hemen karşılaşmayacakları bir hususu ise ima yoluyla, açıklamaya girmeksizin dile getirmiş oldu (*ve-evmeet ile'l-ba'îd bi-kavlin muhtasarin dûne şerhin vâsi'in*).³⁹

Saadia'nın yakın olanın (dünya hayatında karşılaşılabilecekler) tercih edilmesi ve uzak olanın (ahiret hayatında karşılaşılabilecekler) bilinçli olarak ötelenmesinin nübüvvetin bir özelliği olduğunu söylemesi ilginç bir açıklamadır. Tam da bunun aksine Kur'an'da "Siz hep dünya hayatını tercih ediyorsunuz. Oysa ahiret hem daha hayırlı hem de daha kalıcıdır. Bütün bunlar önceki suhurlarda, İbrahim ve Musa'ya ve-

³³ Tekvin, 22. Bölüm.

³⁴ Daniel, 3. Bölüm.

³⁵ Daniel, 6. Bölüm.

³⁶ Saadia Gaon, *Kitâbu'l-Emânât ve'l-İtikâdât*, (ed. Yosef Kafih - Mahon Sura), Kudüs 1970, 9:2, s. 264.

³⁷ Tekvin, 2:17.

³⁸ Saadya Gaon, *Kitâbu'l-Emânât ve'l-İtikâdât*, 9:2, s. 264-265.

³⁹ Saadya Gaon, *Kitâbu'l-Emânât ve'l-İtikâdât*, 9:2, s. 265.

rilen suhurlarda anlatılmıştır (A'lâ, 87/16-19)” diyerek İsrailoğullarının bu düşüncelerine bizzat kendi tarihlerinden ve kitaplarından reddiye yaptığı görülmektedir.

II. b. İBN MEYMUN'UN (Ö. 1204) AÇIKLAMALARI

Ortaçağ'ın en büyük Yahudi bilginlerinden birisi olan İbn Meymun, hayatının önemli bir kısmını Mısır'da Fatimî ve Eyyübî devletlerinde saray hekimi olarak geçirmiştir. Yahudiler arasında itibarlı bir yeri olan İbn Meymun, Yahudiliğin pek çok alanına dair eserler kaleme almıştır. Onun kaleme aldığı metinlerden birisi de ölümlerin diriltilmesine dair yazdığı risaledir. İbn Meymun, ölümlerin diriltilmesine dair risalesinde Tevrat'ta haşrin zikredilmemesi hususuna temas etmektedir. O, bu problemi tartışmaya şu soruyu sorarak başlamaktadır: “Bu mesele neden tevîl götürmeyecek derecede açık bir şekilde Tevrat'ta zikredilmedi de sanki bir şeyi söylemekten kaçınan ve gizlemeye çalışan birisinin iddiası gibi sunuldu?”⁴⁰

İbn Meymun'a göre ölümlerin diriltilmesinden bahsedilmemesinin sebebi, bu düşüncenin mucize kabîlinden bir husus olmasından kaynaklanmaktadır. Bu tür şeyleri tasdik etmenin yolunun da nebevî haberle olacağına değinen müellif, Hz. Musa dönemindeki insanların âlemin kıdemine inanan Sabîîlerden oluştuğunu nakletmektedir.⁴¹ Sabîîlerin, Allah'ın, feleğin ruhu olduğuna inandıklarını ve Âdemoğluna Allah'tan bir vahiy gelme ihtimalini reddettiklerini belirten İbn Meymun, bu itikatlarının doğal bir sonucu olarak da mucizeleri inkâr ettiklerini ve onları sihir ve hile türü şeylere nispet ettiklerini dile getirmektedir. İbn Meymun, burada şu ifadeyi kullanmaktadır: “Nübüvveteye inanan birisine peygamberin getirdiğini tasdik etmenin dışında bir delil içermeyen bir haber [ölümlerin diriltilmesi] nasıl verilebilir ki?”⁴²

Sabîîlerin âlemin kıdemine dair itikatları sebebiyle ölümlerin diriltilmesine asla inanmadıklarını ifade eden İbn Meymun, “Eğer mucizeler olmasaydı, ölümlerin diriltilmesi de bizim açımızdan imkân dairesinde olmazdı” şeklinde bir tespittedir. Tevrat'ın İsrailoğullarını dünya işlerinde karşılaştıkları ödül ve ceza konusunda muaf bırakmadığını dile getiren müellif, yok olma anlamına gelen *karet* cezasının ahirete işaret ettiğini iddia etmektedir. Ona göre Sayılar Kitabı'nda yer alan “Rabbin sözünü küçümsemiş, buyruklarına karşı gelmiştir. Bu nedenle o kişi halkın arasından kesinlikle atılacak, suçunun bedelini ödeyecektir”⁴³ ifadelerinde geçen ‘halkın arasından kesinlikle atılacak’ (*hikkaret*) ifadesinin dünyadaki cezasına, ‘suçun bedelini ödeyecek’ (*tikkaret*) ifadesinin de gelecek dünyadaki cezasına işaret ettiğini belirtmektedir.⁴⁴

Allah'ın bunun dışında nefsin bedene dönüşüyle ilgili bir husustan bahsetmediğini belirten İbn Meymun, nesiller geçtikten sonra bu esasların yerleştiğini ve neticede peygamberlerin nübüvvetleri ve mucizelerin gerçekleşmesiyle ilgili bir şüphe kalmadığını ifade etmektedir. İbn Meymun, bütün bunlardan sonra peygamberlerin, ölümlerin diriltilmesiyle ilgili bilgileri İsrailoğullarıyla paylaştığını, o zaman da bunu kabul etmenin kolay olduğunu belirtmektedir. Ona göre Allah, İsrailoğullarını tedrici bir şekilde eğitmekteydi. Tevrat'ta yer alan “Fıravun İsrailileri salıverdiğinde, Filist yöresi yakın olmasına karşın, Tanrı onları oradan götürmedi. Çünkü ‘Halk savaşla karşılaşınca, düşüncelerini değiştirip Mısır'a geri dönebilir’ diye düşündü”⁴⁵ ifadelerini buna delil olarak gösteren İbn Meymun, Allah'ın, İsrailoğullarının Mısır'a geri dönmesinden ve böylece onların üzerinden gerçekleştirmeyi planladığı hedefin iptal olma-

⁴⁰ Musa ibn Meymun, “Maamar be-Thiyat ha-Metim”, *İggerot ha-Rambam*, (ed. Yosef Kafih - Mossad ha-Rav Kook), Kudüs 1994, s. 92.

⁴¹ İbn Meymun'un Sabîîler diye kastettiği aslında Harranîlerdir. Sabîîler ile Harranîlerin karıştırılmasıyla ilgili bkz. Şinasi Gündüz, *İslam ve Sabîîlik*, Hikav Yay., İstanbul 2018, s. 51-59.

⁴² İbn Meymun, “Maamar be-Thiyat ha-Metim”, s. 95-96.

⁴³ Sayılar, 15:31.

⁴⁴ İbn Meymun, “Maamar be-Thiyat ha-Metim”, s. 96.

⁴⁵ Çıkış, 13:17.

sından endişe ettiğini iddia etmektedir. Benzer şekilde Allah'ın, İsrailoğullarının ölümlerini diriltmesini de kabul etmemelerinden endişe ettiğini belirten müellif, böyle olması durumunda Allah'ın onlar aracılığıyla gerçekleştirilmeyi düşündüğü planın iptal olacağını öne sürmektedir. İsrailoğullarının mürebbisinin Allah olduğunu belirten İbn Meymun, itikadî konularda da aşama aşama olgunlaşmalarının Allah'ın takdiri olduğunu ifade etmektedir.⁴⁶

İsrailoğullarının Hz. Musa döneminde fasit düşünceler içerisinde boğulduklarını belirten İbn Meymun, konuyla ilgili şu açıklamaları yapmaktadır:

“Eğer dönemin İsrailoğullarına ölümlerini diriltileceğini söylenseydi, bu onlar için imkânsız olurdu ve ciddi bir şekilde bu düşünceden kaçarlardı. Ardından da cezası [öte dünyaya] geciktirildiği için günah işlemeye koyulurlardı. Bu sebeple İsrailoğulları kabul edebilecekleri ve acil bir şekilde karşılığı olan hususlarla tehdit edilip korkutuldukları ve kendilerine ‘Ya Rabbin sözünü dinler ödülünüzü alırsınız ya da kulak ardı eder cezasını çekersiniz’ denilmiştir. Allah’a itaat etmeleri durumunda dünya işlerinin iyi gideceği, isyan etmeleri durumunda da kötü gideceği şeklindeki bir ilişki biçimini kabul etmeleri daha hızlı ve daha faydalı olmuştur.”⁴⁷

İbn Meymun, Tevrat'ta İsrailoğullarının, itaat ettiklerinde işlerinin iyi gideceğinin, isyan ettiklerinde ise kötü gideceğinin zikredildiğini ve bu şekilde devam ettiği için bunun bir mucize olduğunu belirtmektedir. İbn Meymun, bütün bu açıklamalardan sonra neden ölümlerini diriltmesinin Tevrat'ta açıkça zikredilmediğini tekrar sormakta “Bütün bunlar Allah'ın hikmetinin bir gereğidir ve biz bu konuda hiçbir şey bilmiyoruz. Belki Allah'ın hikmetinin gereği bizim bilmediğimiz başka bir sebebi veya sebepleri vardır” şeklinde bir cevap vererek konuyu sonlandırmaktadır.⁴⁸

II. c. İBN KEMMÛNE'NİN (Ö. 1284) AÇIKLAMALARI

İbn Kemmûne, Ortaçağ'ın önemli Yahudi âlimlerinden birisidir.⁴⁹ Ömrünün sonunda Müslüman olduğu söylene de bu konuda bir kesinlik yoktur. Tevrat'ta ahiret inancından bahsedilmemesi İbn Kemmûne'nin de gündemini meşgul etmiştir. *Tenkîhu'l-Ebhâs li'l-Mileli's-Selâs* adlı eserinde ahirette mükâfata ve cezaya yönelik Tevrat'ta açık bir ifade bulunmadığına dair eleştiriyi ele almaktadır.⁵⁰ Ahirete imanın dinin temel esaslarından birisi olduğunu, Tevrat'ın vahiy mahsulü bir kitap olarak nasıl bu kadar temel bir konuya değinmediğinin sorgulandığını nakletmektedir. Zira dünya üzerinde ödül ve ceza Tevrat'ta zikredilse de dünya hayatı geçicidir ve dünya her zaman için iyilerin ödül aldığı bir yer değildir. Bilakis çoğu zaman iyiler bu dünyada sıkıntı çekmektedirler. İbn Kemmûne, bu tür soruların Tevrat'a yönelik bir eleştiri olarak yöneltildiğini nakletmektedir.⁵¹

⁴⁶ İbn Meymun, “Maamar be-Thiyat ha-Metim”, s. 96-97.

⁴⁷ İbn Meymun, “Maamar be-Thiyat ha-Metim”, s. 97.

⁴⁸ İbn Meymun, “Maamar be-Thiyat ha-Metim”, s. 100.

⁴⁹ İbn Kemmûne'yle ilgili yapılan Türkçe çalışmalar için bkz. Fikret Soysal, *İbn Kemmûne'de Nübüvvet*, İlahiyat Yay., Ankara 2019; Ömer Mahir Alper, *Aklın Hazzi: İbn Kemmûne'de Bilgi Teorisi*, Ayışığı Yay., İstanbul 2004; Fatma Zehra Pattabanoğlu, *İbn Kemmûne Felsefesi*, Elis Yay., Ankara 2014; Müfit Selim Saruhan, “İbn Kemmûne ve Nefs Hakkındaki Görüşleri”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 2005, sayı: 15, s. 289-300; Fatma Betül Taş, “Yahudi Âlim Sa'd b. Mansûr İbn Kemmûne'nin Beşâ'iru'n-Nubuvve ile İlgili Görüşleri”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2017, c. 58, sayı: 1, s. 47-67; Yasin Meral, “Yahudi Âlim İbn Kemmûne'nin (ö.1286) Kur'an'ın İcazıyla İlgili Değerlendirmeleri”, *Türkiye'de Dinler Tarihi'nin Kurumsallaşması Sürecinde Prof. Dr. Abdurrahman Küçük*, Berikan Yay., Ankara 2016, s. 373-386; Fatma Zehra Pattabanoğlu, “Gazzali'den Sonra İslam Düşüncesi Seyrinde İbn Kemmûne'nin Yeri ve Önemi”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2011, c. 13, sayı: 1, s.47-63; Mustakim Arıcı, “İbn Kemmûne'nin Ahlak ve Siyaset Düşüncesi”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2011, sayı: 24, s. 41-78; Fatma Zehra Pattabanoğlu, “İbn Kemmûne'nin Varlık Anlayışı”, *Uluslararası 13. Yüzyılda Felsefe Sempozyumu Bildirileri*, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Yay., Ankara 2014, s. 212-235.

⁵⁰ Bu eser Türkçeye tercüme edilmiştir. Bkz. İbn Kemmûne, *Bir Yahudi Filozofun Kaleminden Üç Din Üç Peygamber*, (çev. Ali Osman Kurt), Eskiye Yay., Ankara 2017.

⁵¹ İbn Kemmûne, *Üç Din Üç Peygamber*, s. 54.

İbn Kemmûne bu gibi hususlara cevaben şu ifadeler yer vermektedir: “Hz. Musa, ahirette mükâfata ve cezaya yönelik bir vahiy almış, onu İsrailoğullarına aktarmış, onlar da bu inancı çok uzaklara yaymışlarsa Tevrat’ta bunun yer almaması çok önemli değildir. ‘Eğer niçin Tevrat’ta açıkça yazılmamıştır?’ denilirse, Allah’ın bileceği bir iş olduğu, bilemediğimiz bir hikmeti olduğu söylenir” şeklinde açıklama yapmaktadır. Ona göre bu konuda Allah’a neden bunu Tevrat’ta açıkça yazmadığına dair soru sorulması ve karşı gelinmesi söz konusu değildir. Peygamberlerin, Allah’ın yol göstericiliğiyle nefis doktorları olduğunu belirten müellif, tıp doktorunun, sadece bedendeki hastalıkları tedavi ettiğini, peygamberlerin ise kendi dönemlerindeki manevi hastalıkları tedavi ettiklerini ifade etmektedir. Ona göre, Hz. Musa zamanındaki insanlar ahirette mükâfat ve cezayı reddetmiyorlardı. Onların hastalıkları, Allah dışında putlara, yıldızlara vb şeylere tapmaları, onlara ibadet edip kurbanlar sunmakla yeryüzünün gelişiğine, ülkelerinin bereketleneceğine, ağaçların meyvelerinin artacağına inanmalarıydı. Dönemin âlimleri, dindarları, takva sahipleri insanlara, insan varlığının temeli olan tarımın ancak Güneş’e ve yıldızlara ibadetle verimli hale geleceğini, isyan etmeleri ve alaya almaları durumunda ülkenin kuraklaşacağını ve harap olacağını öğretiyorlardı. Jüpiter’in çöllere ve steplere kızdığı için buraların susuz, ağaçsız kaldığı ve cinlerin sığınağı haline geldiğine inanmaktaydılar. Ayrıca çiftçiler ve toprağı sürenler, yıldızların isteğı ve rızasına uygun olarak toprağın işlenmesiyle meşgul oldukları için yüceltilmekteydiler.⁵²

İbn Kemmûne, Hz. Musa döneminin inançlarına dair bilgileri İbn Vahşiyye’nin *Kitâbu Filâheti’n-Nebatiyye* (Nebatî Tarım Kitabı) adlı eserine dayanarak paylaşmaktadır. Buna göre Sâbiîler, bayramlarda insanların putların önünde müzik icra etmelerinin emredildiğine, ilahların bundan hoşlandığına ve buna uyanların en güzel şekilde mükâfatlandıracağına inanmaktadırlar. Nitekim onlar, ömrü uzatacağı, belaları uzaklaştıracağı, tarlaları ve ürünleri verimli hale getireceğı için bunları sıkça yapmışlardır. İbn Kemmûne’ye göre bu işler insanlar arasında yaygınlaşıp bunların hakikat olduğu düşünülünce Allah, bu meşakkatli ve faydasız işleri sona erdirmek, zihinlerden ve bedenlerden bu yanlışlıkları temizlemek istemiştir. Hz. Musa’nın dilinden şunları haber vermiştir:

“Bu yıldızlara ve putlara tapmaya devam ederseniz, yağmurlar kesilir, yeryüzü çölleşir ve orada hiçbir şey bitmez. Ağaçların verimi azalır, sıkıntı ve belalar vücudu etkiler ve ömür kısılır. Buna karşın, Allah’a ibadete yönelmekle yağmurlar bollaşır, toprak verimli hale gelir, işler düzeler, bedenler iyileşir, ömür uzar. Bu vaat ve tehdit, söz konusu görüşün ortadan kalkması, ruhlardaki etkisinin tamamen kaybolması ve böylece bu inanç hastalığından ve bunun sebep olduğu bozulmadan kurtulmak amacıyla Tevrat’ta birçok kez tekrar edilmiştir.⁵³

İbn Kemmûne’nin Sâbiîler üzerinden yaptığı açıklamalar İbn Meymun’un açıklamalarını hatırlatmaktadır. Zira İbn Meymun da o dönemdeki inançları Sâbiîlerin putperestliği üzerinden açıklamaktadır. İbn Kemmûne’ye göre o dönemin insanların manevi hastalığı, ruhun ölümsüzlüğünü, ahiretteki mükâfat ve cezayı inkâr etmeleri olsaydı, Allah bunu Tevrat’ta birçok kez tekrar ederdi. Ancak durum böyle olmayınca Allah, ölüm sonrası hayata dair inancın yalnızca kinaye yoluyla insanlar arasında yayılmasını yeterli görmüştür. Ona göre bu konuda sıkıntı olmadığı için beden ölümünden sonra ruhun ölümsüzlüğü, yeniden dirilme gibi hususlar Yahudiler arasında kuşaktan kuşağı aktarılmıştır. Yahudilerin, ölümlerine rahmet dilediklerini, ecelin geldiğini düşündüklerinde tövbeye sığındıklarını, ölmek üzere olan birine ahiretteki azabından kurtulması için telkinde bulduklarını, mezarlıktan geçerken ölümlerinin diriltilmesine dair dualar okuduklarını belirten İbn Kemmûne, Yahudi hahamların cennet ve cehenne-

⁵² İbn Kemmûne, *Üç Din Üç Peygamber*, s. 54-55.

⁵³ İbn Kemmûne, *Üç Din Üç Peygamber*, s. 55-56.

me dair pek çok anlatımlarının bulunduğunu, bunların da Yahudilerin ahirete inandıklarına delil olduğunu ifade etmektedir.⁵⁴ İbn Kemmûne'nin Yahudilerin ahirete inandıklarını ispatlamak üzere kullandığı bütün örnekler, Yahudi geleneğinde bilinmekte ve günümüze kadar devam etmektedir. Fakat burada bu tür harici delillerin varlığı üzerinden ahiretin olup olmaması değil, Tevrat'ta açıkça neden yazmadığı tartışılmaktadır. Yoksa kimse Yahudileri, ahirete inanmamakla suçlamamaktadır. Merak edilen soru ise farklıdır: Tevrat, bu kadar temel bir inanç esasından neden bahsetmemektedir?

İbn Kemmûne, Yahudi hahamların cennet ve cehennem özelliklerini zikredip mükâfat ve ceza ile ilgili ayrıntılı bilgi verdiklerini bir kez daha tekrarlamakta ve dualarında ölümlerin diriltileceğine dair pasajları okumayı zorunlu gördüklerini hatırlatmaktadır. Müellif, bazı Yahudilerin dirilmenin iki kez olacağına inandıklarını nakletmektedir. İlki, Mesih döneminde olacak olan diriliştir. Bu diriliş, Mesih'in mucizesi ve salihlerin bir kerameti olacaktır. Mesih döneminde sadece Yahudi milletinden salih kişiler dirilecektir. İkinci diriliş ise ister salih olsun ister günahkâr tüm insanlar için kıyametten sonraki diriliştir. Bu dirilişte de insanlar itaatkâr iseler ebedi bir ödül, günahkâr iseler ceza alacaklardır.⁵⁵ İbn Kemmûne'nin burada bahsettiği hususlar da gelenek içerisinde yer alan hususlardır. Bir diğer ifadeyle bazı Yahudi âlimlerin diriliş ve Mesih dönemiyle ilgili düşüncelerini aktardığı görülmektedir. Diğer taraftan bu anlatımlar, Tevrat'ın neden ahiret hayatından bahsetmediğine dair soruya bir cevap içermektedir.

İbn Kemmûne, ayrıca Kur'an'da Ehl-i Kitab'ın ağzından söylenen "Cennete ancak Yahudi ve Hıristiyanların gireceğine (Bakara, 2/111)" ve "Cehennem azabının Yahudilere sayılı günlerde dokunacağına (Bakara, 2/80)" dair âyetler bulunduğunu, bu âyetlerin Yahudilerde ahiret inancı bulunduğuna dair deliller olduğunu ifade etmektedir. O, ayrıca A'lâ sûresindeki İbrahim ve Musa'nın suhuflarında ahiret inancının zikredildiğini (A'lâ, 87/9-19) delil göstererek Yahudilerde ahiret inancının olduğunu ispatlamaya çalışmaktadır.⁵⁶ Müellifin, iddialarını ispat adına Kur'an âyetlerini kullanması dikkat çekicidir. Fakat müellif burada bir ayrıntıyı kaçırmaktadır. Yahudilere yönelik eleştiriler, Yahudilerin ahirete inmadığı noktasında değildir. Bilakis Tevrat'ta ahiret inancının neden zikredilmediğine yöneliktir. İbn Kemmûne, Hz. Musa zamanında ve sonrasında ahiretin İsrailoğulları arasında bilindiğini Kur'an'la ispatlamaya çalışmakta, fakat neden bu kadar temel inancının Tevrat'a giremediğini cevaplamamaktadır. Nitekim bu makale de bu problem üzerine odaklanmaktadır.

III. DİNLER TARİHİ VE KUR'AN'IN TANIKLIĞI

Tevrat'ta ahiret inancının yer almamasını İbn Meymun'un ve İbn Kemmûne'nin açıkladığı gerekçelerle ele aldığımızda iki temel sebep ortaya çıkmaktadır. Bunlardan ilki, İsrailoğullarının buna zihnen hazır olmamalarıdır. Diğer de o dönem insanların temel inanç sorunu putperestlik olduğu için ahiret düşüncesinin ikinci planda kalmasıdır. Saadia Gaon ise Tevrat'ta ahiret inancının yer almamasını, ahiretin akılla bilinebileceğini ve acil olan ihtiyaçların öncelendiğini söyleyerek açıklamaya çalışmıştır. Şimdi bu gerekçelerin sağlıklı olup olmadığını sağlamasını, Dinler Tarihi verileriyle yapmaya çalışalım. Bu noktada bu gerekçeleri önce Antik Mısır kayıtları açısından inceleyecek, ardından da Kur'an'ın tanıklığına başvuracağız.

⁵⁴ İbn Kemmûne, *Üç Din Üç Peygamber*, s. 35, 56.

⁵⁵ İbn Kemmûne, *Üç Din Üç Peygamber*, s. 35-36.

⁵⁶ İbn Kemmûne, *Üç Din Üç Peygamber*, s. 66.

III. a. ANTİK MISIR KAYITLARI

İbn Meymun'un Tevrat'ta ölümlerin diriltirmesinden bahsedilmemesini İsrailoğullarının zihnen ve itikadi olarak olgunlaşmamalarına bağlaması, Antik Mısır kayıtları açısından incelendiğinde boşa çıkmaktadır. Antik Mısır'ı incelememizin temel sebebi, İsrailoğullarının Hz. Musa dönemi de dâhil olmak üzere yüz-yıllar boyunca Mısır medeniyetinin içerisinde yaşamalarıdır. Antik Mısır geleneğinde ölüm sonrası hayat büyük önem arz etmektedir. Yer altı dünyası, Mısır kaynaklarında Duat olarak bilinmektedir. Kişi öldükten sonra bazı Mısır tanrıları eşliğinde yer altında bir yolculuğa çıkar ve Osiris, ölü kişinin ruhunun ebedi hayatı kazanıp kazanmadığını belirler. Ebedi hayatı kazanmak için dünya hayatında dürüst yaşamak ve Mısır inançlarını gözeterek düzenin (*Maat*) korunmasına yardımcı olmak gerekmektedir.⁵⁷

Ölüm sonrası hayatta ölünün sonsuz yaşama kavuşmasını sağlamak amacıyla geride kalan kişilerin yerine getirmeleri gereken bazı defin ve cenaze yükümlülükleri vardır. Tabut Metinleri adı verilen metinler ise ölümlerin tabutlarına yazılan ve onları ölüm sonrası hayatta korumaya ve yer altındaki yolculuklarını güven içerisinde yapmalarına yarayan metinler olarak karşımıza çıkmaktadır. Benzer şekilde Ölümler Kitabı da bu çerçevede ölüm sonrası hayatla ilgili büyüsel sözlerin yer aldığı ve ölüye yer altı dünyasında rehberlik eden bir kitap hüviyetindedir. Yer altı dünyası kitapları olarak bilinen kitap türleri ise ölünün yer altı dünyasındaki yolculuğunu anlatan ve bu yolculuğun kolay geçmesi için hazırlanan kitaplardır.⁵⁸

Mısırlıların ölüm sonrası hayatla ilgili önemli inanışlarından birisi de ölümleri mumyalamalarıdır. Mumyalama, ölünün ölüm sonrası hayatta yeniden doğacağına dair bir inanışın sonucudur. Bu sebeple ölünün bedeninin muhafaza edilmesine ve yeni hayatta kullanılmak üzere korunmasına çalışılmaktadır. Her ne kadar başlarda Mısırlılar, ölünün yer altı yolculuğunu yaptıktan sonra yeniden uyanacağına inansalar da sonrasında bedenlerin nihâyetinde çürüdüğünü görmeleri sebebiyle cesedi ruha bağlı bir araç olarak görüp ruhun geri dönme ihtimaline karşı korumak istemişlerdir.⁵⁹

Mısırlılar için mezar, ölünün evi mesabesindeydi. Bu sebeple de mezarın yanına sunular bırakmak âdetten olmuştur. Mısırlılar ruhun bedenden ayrı bir varlık olduğuna ve beden ölümünden sonra da ruhun yaşayacağına inanmışlardır. Mısırlıların *ka* adını verdikleri bu hayat enerjisi, Mısır inanışlarında ruhun ölümsüzlüğü için önemli gerekçelerden birisidir. Bu sebeple Mısırlılar, mezarlara başta yiyecek olmak üzere elbise, ziynet eşyaları, kadınlara ait kişisel bakım araçları, erkeklere ait taş silahlar vb gibi malzemeler bırakmışlardır. Onlar, *ka* adını verdikleri hayat enerjilerinin de gıdaya ihtiyaç duyabileceğine inandıkları için bunu yapmaktadırlar.⁶⁰

Ölüm sonrası hayata ilişkin önemli safhalardan birisi de ölümlerin yargılanma ve aklanma süreçleridir. Mısır kayıtlarında suçsuzluk beyanı olarak ifade edilen bu sürece göre ölünün ruhu 42 hâkimin önünde Maat'ı bozacak suçları işlemediğine dair beyanda bulunur.⁶¹ Bunlar; kimseyi öldürmediğine, çalmadığına, haksızlık etmediğine, düzeni bozmadığına dair farklı beyanlardır. Daha sonra kişinin kalbi, Maat tüyü adı verilen bir tüyle karşılıklı olarak bir terazide tartılır. Eğer kişinin kalbi tüyden ağır gelirse bu kaybettiği anlamına gelir ve Ammut adı verilen tanrıça tarafından parçalanarak yenilir. Eğer kalbi

⁵⁷ Detaylı bilgi için bkz. Maulana Karenga, *Maat: The Moral Ideal in Ancient Egypt*, Routledge, London 2004.

⁵⁸ Geniş bilgi için bkz. Erik Hornung, *Kadim Mısır Ötedünya Kitapları*, (çev. Zehra Aksu Yilmazer), Kabalıcı Yay., İstanbul 2006.

⁵⁹ Jan Assmann, *Death and Salvation in Ancient Egypt*, Cornell University Press, Ithaca 2005, s. 299-329; Wallis Budge, *Egyptian Religion: Egyptian Ideas of the Future Life*, Bell Publishing Company, New York 1908, s. 188-200.

⁶⁰ Meryem K. Çiftçi, *Eski Mısır Dininde Tanrı ve Öte Dünya İnançları*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi SBE., Konya 2010, s. 48.

⁶¹ Maulana Karenga, *Maat: The Moral Ideal in Ancient Egypt*, Routledge, London 2004, s. 135-174; Budge, *Mısır'da Ölüm Sonrası Fikri*, s. 112-116,

tüyle eşit/denk gelirse bu durumda *Sekhet-iaru* adı verilen Sazlık Arazi'ye girişine izin verilir. Burası yeniden doğmayı hak eden ruhların nihai olarak gideceği yerdir.⁶²

Ana hatlarıyla aktardığımız bu düşünceler Antik Mısır'daki ölüm sonrası hayatın ne kadar temel bir inanç esası olduğunu göstermektedir. Burada konumuzu ilgilendiren husus şudur: Asırlardır bu milletin içerisinde yaşayan İsrailoğulları için ölüm sonrası hayata dair bu tür bilgiler onlar için oldukça aşina bilgiler olmalıdır. Hatta İsrailoğulları da bu gelenekleri devam ettirmişlerdir. Nitekim Tevrat'ta hem Yakup'un hem de Yusuf'un mumyalandığı aktarılmaktadır.⁶³ Kendilerine Hz. Musa dönemine kadar bir vahiyle ölüm sonrası hayata dair bilgiler gelmemiş bile olsa, Mısır'da yaşadıkları bu tecrübeler onları bu inanış noktasında hazır hale getirirdi. Bir diğer ifadeyle İbn Meymun'un, İsrailoğullarının zihnen ölüle rin diriltilesine hazır olmadıklarına dair düşüncesi İsrailoğullarının Antik Mısır tecrübesi düşünüldüğünde sağlıklı bir gerekçe gibi görünmemektedir.

III. b. KUR'AN'DAKİ İŞARETLER

Hz. Musa döneminde İsrailoğullarının ahiret ve diriliş hakkında bilgi sahibi olup olmadıklarını sağlamasını Kur'an'dan yapmamız da mümkündür. Burada dikkate alacağımız iki temel kriter söz konusudur. Bunlardan ilki, Hz. Musa'nın anlatıldığı Kur'an âyetlerinde ahiret düşüncesinin zikredilip zikredilmediğidir. İkinci kriterimiz ise kronolojik olarak Hz. Musa'dan önce yaşamış bir peygamberin ahiret inancından bahsedip bahsetmediğidir. Eğer kronolojik olarak Hz. Musa öncesinde tebliğde bulunan bir peygamber ahiretten, haşirden, cennetten veya cehennemden bahsediyorsa bu durumda Yahudi düşünürlerin Hz. Musa döneminde ahiret ve dirilişten değişik gerekçelerle bahsedilmediği iddiası boşa düşmektedir. Diğer taraftan Hz. Nuh'un tebliğinde olduğu gibi Allah'a itaat karşılığında bol yağmurun yağması, mal, evlat ve bağ-bahçenin artması gibi vaatler (Nuh,71/11-12), ahiret inancını zikretmeye engel hususlar değildir. Nitekim devam eden âyetlerde (Nuh, 71/18) Hz. Nuh, dirilişten bahsetmektedir.

Şimdi sırasıyla Hz. Musa ve öncesindeki peygamberlerin tebliğlerindeki ahiret temasıyla ilgili Kur'an'ın tanıklığına geçelim. Hz. Musa'nın hayatına baktığımızda ölüm sonrası hayatın kendisine bildirildiği ve Hz. Musa'nın da bundan haberdar olduğu Kur'an'da açıkça ifade edilmektedir. Bu bağlamda A'lâ sûresinde şu âyetler karşımıza çıkmaktadır:

“O halde sen insanlara öğüt ver. Şüphesiz bu öğütler fayda verecektir. Bil ki Allah'ın azabından korkanlar mutlaka bu öğütten yararlanacaklar, bahtsızlar ise ondan uzaklaşacaklardır. O bahtsızlar şiddetli cehennem ateşine atılacaklar. Orada ne ölüp ne de kurtulabileceklerdir. Kendini arındıran ve Rabbinin adını anıp O'na ibadet eden kimse ise kesinlikle kurtuluşa erecektir. Ey inkârcılar! Siz hep dünya hayatını tercih ediyorsunuz. Oysa ahiret hayatı hem daha hayırlı hem de daha kalıcıdır. Bütün bunlar önceki suhurlarda, İbrahim ve Musa'ya verilen suhurlarda anlatılmıştır” (A'lâ, 87/9-19).

Burada görüldüğü üzere Hz. Musa'ya verilen suhufta ahiret hayatından açıkça bahsedildiği anlatılmaktadır. Ayrıca Hz. Musa'dan yüzyıllar önce yaşayan Hz. İbrahim'e verilen suhufta da ahiret inancının varlığına değinilmektedir. Tevrat ile Hz. Musa'ya verilen *el-Kitab* ve *suhuf* kavramlarının farklı metinlere işaret etmesi, iddiamızı zayıflatmamaktadır. Zira burada önemli olan Hz. İbrahim ve Hz. Musa dönemlerinde ahiret inancının kayıtlara girmiş olmasıdır.

⁶² Anna Ruiz, *The Spirit of Ancient Egypt*, Algora Publishing, New York 2001, s. 101-102; Wallis Budge, *Mısır'da Ölüm Sonrası Fikri*, (çev. Rengin Ekiz), Ege Meta Yay., İstanbul 2001, s. 120-122; Assmann, *Death and Salvation in Ancient Egypt*, s. 75-76.

⁶³ Tekvin, 50:2, 26.

Hız. Musa dönemine ait bir diğer kayıt da yine Hız. İbrahim ve Hız. Musa'ya verilen suhuf lar bağla-
mında ortaya çıkmaktadır. Necm sûresinde bu suhuf ların içeriğine dair şu bilgilere yer verilmektedir:

“Yoksa Musa'ya ve vefalı İbrahim'e indirilen suhuf lardaki bilgiler ona ulaşmadı mı? [Bu suhuf larda şunlar bildirilmişti:] Hiç kimse başkasının günahını yüklenemez. İnsan için kendi emeğinin karşılığ ından başkası yoktur. Kişinin emeği ilerde mutlaka önüne konulacaktır. Sonra da bu emeğ in karşılığı kendisine tastamam verilecektir. Bil ki dönüş Rabbinedir. Sizi güldüren de O'dur, ağlatan da O. Öldüren de O'dur, dirilt en de O'dur. Sizi, döl yatağına akıtılan bir damla sudan (meni), çift olarak erkek ve dişi şeklinde yaratan O'dur. Sizi tekrar diriltecek olan da O'dur” (Necm, 53/36-47).

Yine burada da A'lâ sûresindeki benzer şekilde Hız. İbrahim ve Hız. Musa'ya verilen suhuf ların içeriği hakkında bilgi verilmektedir. Âyetlerdeki ahiret inancına ve insanın yaptıklarının tastamam karşılığını alacağına dair ifadeler ölüm sonrası hayata ilişkin önemli kayıtlardır.

Konuyla ilgili bir diğer kayıt da Mü'min sûresinde yer almaktadır. Firavun'un saray ında bulunan ve imanını gizleyen bir adam, Firavun ve ahalisine Hız. Musa'ya kötü davranmamaları gerektiğini söyleyerek onları uyarmaktadır. Firavun'un alaycı bir üslupla cevap vermesinden sonra bu mümin adam sözlerine şu şekilde devam etmektedir:

“Ey kavmim! Unutmayın ki bu dünya hayatı geçici bir metadır. Ahiret ise sürekli kalınacak bir yurttur. Kim bir kötülük yapacak olursa cezası sadece yaptığı kötülük kadardır. Fakat erkek olsun kadın olsun kim mümin olarak iyi ve yararlı işler yaparsa işte onlar cennete gidecek, orada sayısız nimetlere kavuşacaklardır. Ey kavmim! Ben sizi kurtuluşa çağırıyorum. Siz ise beni cehennem e çağırıyorsunuz. Siz, benim Allah'ı inkâr etmemi, hiçbir bilgimin olmadığı şeyleri onlara ortak koşmamı istiyorsunuz. Ben ise sizi çok güçlü ve daima bağışlayıcı olan Allah'a çağırıyorum. Gerçek şu ki sizin beni tapınmaya davet ettiğ iniz putlar, bu dünyada da ahirette de kendilerine tapanlara cevap verme gücü olmayan varlıklardır. Şunu iyi bilin ki bizim dönüp vараcağımız yer Allah'ın huzurudur. Taşkınlık edenlerse cehennemliklerdir” (Mümin, 40/39-43).

Bu âyetlerde de görüldüğü üzere Hız. Musa zamanında Firavun'un saray ında yaşayan bir zat ahiretten, cennetten ve cehennemden bahsetmektedir. Bu da o dönemle ilgili önemli bir kayıttır.⁶⁴

Hız. Musa döneminde ahiret olgusunun bilindiğine dair bir diğer kayıt da Hız. Musa'nın kavminden yetmiş kişi seçerek Allah'ın huzuruna dağa çıkması anlatımında karşımıza çıkmaktadır. Bu anlatımda Hız. Musa ve yanındaki topluluk dua ederken şu ifadeleri kullanmaktadır: “Rabbimiz, bize dünyada da ahirette de güzel şeyler ihsan eyle!” (A'râf, 7/156). Görüldüğü üzere bu kayıt da o dönemde ahiretin bilindiğine işarettir. Yine İsrailoğullarından olup zenginliğiyle ün salmış Karun, kavminin önünde zenginliğiyle arz-ı endam ettiğ inde İsrailoğulları ona şu şekilde seslenmişlerdir: “Allah'ın sana verdiği bunca mal ve mülkle ahiret yurdunu kazanmanın yollarını ara. Dünyadan nasibini de unutma. Allah'ın sana ihsanda bulunması gibi sen de insanlara ihsanda bulun. Sakın yeryüzünde bozgunculuk peşinde koşma. Çünkü Allah, bozguncuları sevmez” (Kasas, 28/77). Bu ayette de ahiret kavramının İsrailoğulları tarafından bilinen bir olgu olduğu açıkça ifade edilmektedir.

⁶⁴ Bu mümin adam konuşmasının bir yerinde (Mümin suresi 31. ayet) Firavun ve ahalisini; Nuh, Ad ve Semud kavminin başına gelen felaketlerin benzerlerine ne düşer olabileceklerini söyleyerek uyarmaktadır. Bu kavimlerden haberdar olduğu görülen bu zatın okuyucu rahip sınıfından (*kher heb*) birisi olması kuvvetle muhtemeldir. Bu ayet aynı zamanda Nuh, Ad ve Semud kavimlerinin helak oluşlarını anlatan bir Antik Mısır kaydının ileride ortaya çıkabileceğini ima etmektedir.

Hz. Musa öncesi döneme baktığımızda da ölüm sonrası hayata yönelik işaretlere rastlanılmaktadır. Yusuf sûresinde Hz. Yusuf, zindan arkadaşlarının rüyalarını yorumlamadan önce şu ifadeleri kullanmaktadır: “Size verilecek azığınız henüz önünüze gelmeden rüyanızı yorumlayacağım. Bilin ki bunlar Rabbin bana öğrettiği hususlardandır. Çünkü ben Allah’a inanmayan ve ahiret gününü inkâr eden toplumun dininden uzak durdum” (Yusuf, 12/37). Yine Hz. Yusuf, anasını-babasını tahta oturttuğunda şu duayı yapmıştır: “Rabbim, bana makam, mevki ve iktidar lütfettin. Rüyaların ve olayların yorumunu öğrettin. Ey gökleri ve yeri yaratan Rabbim! Dünyada da ahirette de sığınağım sensin. Beni sana teslim olmuş olarak vefat ettir ve beni salihlere ilhak eyle” (Yusuf, 12/101).

Hz. Musa öncesine ait bir diğer kayıt da yine Hz. İbrahim dönemiyle ilgilidir. Hz. İbrahim’in suhufunda ahiretin zikredilmesinin dışında yine Kur’an, Hz. İbrahim’in ölümlerini dirilttilmesine yönelik sorusu üzerinden önemli bir diyalogu paylaşmaktadır. İlgili ayet şu şekildedir:

“Yine bir zamanlar İbrahim’in ‘Rabbim! Ölümleri nasıl dirilttiğini bana göster’ demesi üzerine Allah ona ‘Yoksa sen buna inanmıyor musun?’ diye sormuş, İbrahim de ‘Elbette inanıyorum, fakat kalbimin mutmain olmasını istiyorum’ diye cevap vermişti. Bunun üzerine Allah şöyle buyurdu: ‘Öyleyse dört kuş yakala, onları birbirinden ayır ve kendine alıştır. Sonra da her birinden bir parçayı bir dağa bırak. Sonra onları çağır, uçarak sana geldiklerini göreceksin. Bil ki Allah Aziz’dir, Hâkim’dir (Bakara, 2/260).

Hz. İbrahim döneminde cennetin ve dirilişin bilindiğine dair bir diğer ayet de Şuarâ sûresinde yer almaktadır. Hz. İbrahim’in babasıyla ve kavmiyle olan kavgasıyla anlatılmakta ve ardından Hz. İbrahim’in şu duasına yer verilmektedir:

“Bilin ki o putlar benim düşmanımdır. Benim dostum ise sadece âlemlerin Rabbi’dir. Beni yaratan ve bana doğru yolu gösteren, beni yedirip içiren ve doyuran O’dur. Hastalandığım zaman bana şifa veren de beni öldürüp sonra diriltecek olan da O’dur. Nihayet kıyamet günü günah ve kusurlarımı bağışlamasını umduğum da O’dur. Rabbim! Bana doğru hüküm verme yeteneği lütfet ve beni salih insanların arasına dâhil eyle. Beni gelecek nesillerin içerisinde güzel bir övgüye mazhar kıl. Beni nimetlerle dolu cennete girenlerden eyle. Babamı da bağışla, çünkü o yolunu şaşırmış birisiydi. Beni insanların dirilttilip hesap verecekleri gün rezil rüsva eyleme. O gün mal da mülk de evlat da fayda vermez. O gün kurtulacak olanlar Allah’ın huzuruna şirkten arınmış, temiz bir kalple gelenlerdir” (Şuarâ, 26/77-89).

Bu âyetlerden anlaşıldığı üzere ölümlerini dirilttilmesi, cennet ve ahiret olguları Hz. Musa’dan asırlar önce Hz. İbrahim zamanında gündem olmuştur ve bilinmektedir. Bu anlamda Hz. Musa döneminde insanların zihinlerinin buna hazır olmamalarını iddia etmek, bu âyetlerin tanıklığıyla yalanlanmaktadır.

Hz. İbrahim dönemi öncesinde de ismi net olarak belirtilmeyen fakat âyetin bağlamından Hz. Salih olduğu anlaşılan bir peygamberin kavminin sözleri de Kur’an’da yer almaktadır.⁶⁵ Buna göre bu kavmin inancı şu şekilde anlatılmaktadır:

O peygamberin kavminden küfürde direnen, ahirette dirilip Allah’ın huzuruna gelmeyi inkâr eden, dünya hayatında kendilerine verdiğimiz nimetlerle azmış olan ileri gelenleri şöyle dediler: ‘Bu sadece sizin gibi bir insan! O da sizin yediklerinizden yiyor, içtiklerinizden içiyor. Eğer sizden hiçbir farkı bulunmayan bu insanın sözüne uyarsanız, sonunda hüsrana uğrayan siz

⁶⁵ Kamer sûresi 31. ve Hud sûresi 67. ayetten bu peygamberin Salih olduğu anlaşılmaktadır. Bazı rivâyetlerde Hud veya Şuayp olabileceği de ifade edilmiştir.

olursunuz. Bu adam size ölüp toprağa kavuştuktan ve kemik yığını haline geldikten sonra tekrar diriltileceğinizi vaat ediyor öyle mi? Heyhat ki heyhat! Olacak şey değil, boş vaat bunlar! Bizim için dünya hayatından başka bir hayat yoktur. Ölürüz, bizden sonrakiler yaşar. Bir daha da dirilmeyiz” (Müminun, 23/31-37).

Hz. Musa ve öncesi dönemde ahiret ve dirilişten bahseden peygamberlerin varlığı İbn Meymun’un açıklamalarını çürütür niteliktedir. Ayrıca İbn Kemmûne’nin gerekçe olarak sunduğu putperestliğin daha öncelikli sorun olduğu iddiası da Kur’an’ın bu anlatımları ışığında sağlıklı görünmektedir. Zira Kur’an, bu anlatımlarında ahirete inanmayan kavimlerin aynı zamanda putperest olduklarından bahsetmekte ve Allah’ı bırakıp başka putlara taptıklarından bahsetmektedir. Bir diğer ifadeyle Kur’an’da, putperest olduğu bilinen kavimlere, ahiret meselesini ikinci plana atarak sadece tevhidi ön plana çıkarmak gibi bir husus söz konusu değildir. Zira ahirette Allah’a hesap vermek, peygamberlerin tebliğlerinde tevhidin bölünmez bir parçası gibi düşünülmüştür.

Kur’an’ın vahiy mahsulü olduğuna inanmayan insanların da Kur’an’ı, miladi 7. asra ait bir Arap söylence kitabı olarak değerlendirmeleri, Kur’an’daki bilgileri aynı dönemdeki diğer medeniyetlere (Yahudi, Yunan, Süryani, Roma, Pers vb) ait kitaplar (tarih, mitoloji, söylence vb.) kadar ciddiye almaları ve aynı derecede bilgi kaynağı olarak görmeleri, Kur’an’ın konuya kaynak teşkil etmesi açısından yeterli olacaktır.⁶⁶

SONUÇ

Tevrat’ta ahiret inancından bahsedilmemesine dair yaptığımız incelemede, şu sonuçlara ulaşılmıştır:

I. Kanaatimizce, Hz. Musa’ya gelen ölüm sonrası hayata ilişkin bilgiler Tevrat’ın tedvini sırasında Tevrat’a dâhil edilmemiştir. Bunun da muhtemel iki sebebi vardır: İlkine göre, bilinçli bir karartma söz konusudur. Bilinçli bir karartmanın söz konusu olması da birçok soruyu beraberinde getirmektedir. “Yahudiler neden böyle bir şeye gerek duysunlar?” “Ahirete inanmak Yahudiler açısından ne tür bir sınıktı oluşturur ki bunu gizleme ihtiyacı hissetsinler?” şeklindeki sorular ilk akla gelenlerdir. Bu konunun her halükarda daha derinlikli bir değerlendirmeyi hak ettiği muhakkaktır. İkinci ihtimale göre, zaman içerisinde bu konulardaki metinler kaybolmuş ve Tevrat’ın derlenmesi sırasında metinsel bir kayıt olmadığı için ölüm sonrası hayata ilişkin vahiyler de elimizdeki Tevrat’a girememiştir. Kanaatimizce bu ikinci ihtimal daha makuldür.

II. Yahudi âlimlerin Tevrat’ın ölüm sonrası hayata dair bilgi vermemesini farklı gerekçelerle izah ettikleri görülmektedir. Saadia Gaon’a göre ihtiyaçlar hiyerarşisine göre amellerin dünyadaki karşılıkları daha acil bir durum olduğu için acil olan öncelenmiş ve ahiret arka plana atılmıştır. İbn Meymun’a göre İsrailoğulları zihnen buna hazır değillerdi. İbn Kemmûne ise Hz. Musa döneminde yaşayan insanların yıldızlara tapan putperest topluluklar olduğunu, vahyin önceliğinin de bu hastalıklı düşüncüyü yok etmek olduğunu belirtmektedir. Bütün bu açıklamaların, Dinler Tarihi ve Kur’an’ın tanıklığıyla karşılaştırıldığında birçok açıdan tatmin edici olmaktan uzak olduğu görülmektedir. Gerek Antik Mısır’ın ölüm sonrası hayata dair inanışları gerekse Kur’an’da Hz. Musa ve öncesinde yaşamış peygamberlerin ahiretle ilgili tebliğleri Yahudi düşünürlerin açıklamalarının ikna edici olmaktan uzak olduğunu göstermektedir.

⁶⁶ Konuyla ilgili ayrıca bkz. Tolga Savaş Altınel, *Yahudilikte Seçilmiş Din Adamları Sınıfı Kohenler: Soyları, Rahiplik ve Krallık Deneyimleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniv. SBE., İstanbul 2018, s.197.

III. Yahudi âlimlerin Tevrat'ta haşirden neden bahsedilmediğine dair sorulara karşı zorlama yorumlarla ahirete ve haşre işaret eden cümleler bulma arayışlarına girdikleri de görülmektedir. Her ne kadar bu çabalar var olsa da Yahudi geleneğinde kökeni Tevrat'a dayandırılan inanılması veya yapılması gereken 613 emir ve yasak listesi bu konuda bize bir fikir vermektedir. Söz konusu 613 emir ve yasak sadece Tevrat'tan çıkarılmaktadır. Bu listede, Neviim ve Ketuvim bölümlerinden çıkarılan bir emir ve yasak yoktur. Bu emir ve yasak listesinde ahiretin ve ölümlerin diriltilmesinin yer almaması da aslında Yahudi geleneğinin kendi içerisindeki bir çelişkisidir. Zira 613 maddelik bu listede kola tefilin takılması veya bayramlarda sevinçli olunması veya dua şalını örtme gibi çok detay emirler bile varken haşir gibi çok merkezi bir esasa yer verilmemektedir. Bir diğer ifadeyle Yahudi âlimler, ahirete ve dirilişe yönelik Tevrat'tan herhangi bir emir ve yasak çıkaramamışlardır.

KAYNAKÇA

- Alper, Ömer Mahir, *Akılın Hazzı: İbn Kemmüne'de Bilgi Teorisi*, Ayışığı Yay., İstanbul 2004.
- Altinel, Tolga Savaş, *Yahudilikte Seçilmiş Din Adamları Sınıfı Kohenler: Soyları, Rahiplik ve Krallık Deneyimleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi SBE., İstanbul 2018.
- Arcı, Mustakim, "İbn Kemmüne'nin Ahlak ve Siyaset Düşüncesi", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2011, sayı: 24, ss. 41-78.
- Assmann, Jan, *Death and Salvation in Ancient Egypt*, Cornell University Press, Ithaca 2005.
- Bronner, Leila Leah, *Journey to Heaven: Exploring Jewish Views of the Afterlife*, Urin Publications, Kudüs 2015.
- Budge, Wallis, *Egyptian Religion: Egyptian Ideas of the Future Life*, Bell Publishing Company, New York 1908.
- Budge, Wallis, *Mısır'da Ölüm Sonrası Fikri*, (çev. Renjin Ekiz), Ege Meta Yay., İstanbul 2001.
- Çiftçi, Meryem K., *Eski Mısır Dininde Tanrı ve Öte Dünya İnançları*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi SBE., Konya 2010.
- Davidson, Herbert A., *Moses Maimonides: The Man and His Works*, Oxford University Press, New York 2005,
- Elledge, Casey Deryl, *Resurrection of the Dead in Early Judaism 200 BCE-CE 200*, Oxford University Press, New York 2017.
- Finney, Mark T., *Resurrection, Hell and the Afterlife: Body and Soul in Antiquity, Judaism and Early Christianity*, Routledge, New York 2016.
- Gündüz, Şinasi, *İslam ve Sâbilik*, Hikav Yay., İstanbul 2018.
- Hayon, Yehuda, *Otsrot Aharit Hayamim*, Bney Barak 2000.
- Homung, Erik, *Kadim Mısır Ötedünya Kitapları*, (çev. Zehra Aksu Yılmaz), Kabcacı Yay., İstanbul 2006.
- Hyman, Arthur, *Eschatological Themes in Medieval Jewish Philosophy*, Marquette University Press, Milwaukee 2002.
- İbn Kemmüne, Sa'd b. Mansur, *Üç Din Üç Peygamber*, (çev. Ali Osman Kurt), Eski-yeni Yay., Ankara 2017.
- İbn Meymun, Musa, "Maamar be-Thiyat ha-Metim", *İggerot ha-Rambam*, (ed. Yosef Kafih - Mossad ha-Rav Kook), Kudüs 1994, ss. 62-101.
- İbn Meymun, Musa, *Mişne Tora*, (ed. Yohay Makbil - Hotsaat Yeşivat Or Vişua), Hayfa 2009.
- Jonathan Brumberg-Kraus, "What's for Dinner in Olam Ha-ba? Why do we care in Olam Ha-zeh?: Medieval Jewish Ideas about Meals in the World to come in R. Bahya ben Asher's Shulhan Shel Arba", *Olam Ha-zeh V'olam Ha-ba: This World and the World to Come in Jewish Belief and Practice*, (ed. Leonard J. Greenspoon), Purdue University Press, Indiana 2017, ss. 115-134.
- Karenga, Maulana, *Maat: The Moral Ideal in Ancient Egypt*, Routledge, London 2004.
- Meral, Yasin, "Yahudi Âlim İbn Kemmüne'nin (ö.1286) Kur'an'ın l'caziyla İlgili Değerlendirmeleri", *Türkiye'de Dinler Tarihi'nin Kurumsallaşması Sürecinde Prof. Dr. Abdurrahman Küçük*, Berikan Yay., Ankara 2016, ss. 373-386.
- Pattabanoğlu, Fatma Zehra, "Gazzalî'den Sonra İslam Düşüncesi Seyrinde İbn Kemmüne'nin Yeri ve Önemi", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2011, c. 13, sayı: 1, ss.47-63.
- , "İbn Kemmüne'nin Varlık Anlayışı", *Uluslararası 13. Yüzyılda Felsefe Sempozyumu Bildirileri*, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Yay., Ankara 2014, ss. 212-235.
- , *İbn Kemmüne Felsefesi*, Elis Yay., Ankara 2014.
- Raphael, Simcha Paull, *Jewish Views of the Afterlife*, Rowman & Littlefield Publishers, Plymouth 2009.
- Rosenblum, Jordan D., "Dining in (to) the World to come", *Olam Ha-zeh V'olam Ha-ba: This World and the World to Come in Jewish Belief and Practice*, (ed. Leonard J. Greenspoon), Purdue University Press, Indiana 2017, ss. 105-114.
- Ruiz, Anna, *The Spirit of Ancient Egypt*, Algora Publishing, New York 2001.
- Saadia Gaon, *Kitâbu'l-Emânât ve'l-İtikâdât*, (ed. Yosef Kafih), Mahon Sura, Kudüs 1970.
- Sarachek, Joseph, *The Doctrine of the Messiah in Medieval Jewish Literature*, Wipf and Stock Publishers, 2008.
- Saruhan, Müfit Selim, "İbn Kemmüne ve Nefs Hakkındaki Görüşleri", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 2005, sayı: 15, 2005, ss. 289-300.
- Setzer, Claudia, *Resurrection of the Body in Early Judaism and Early Christianity*, Brill, Leiden 2004.
- Soysal, Fikret, *İbn Kemmüne'de Nübüvvet*, İlahiyat Yay., Ankara 2019.
- Taş, Fatıma Betül, "Yahudi Âlim Sa'd b. Mansûr İbn Kemmüne'nin Beşâ'iru'n-Nubuvve ile İlgili Görüşleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2017, c. 58, sayı: 1, ss. 47-67.
- Taşpınar, İsmail, *Yahudi Kaynaklarına Göre Yahudilik'te Ahiret İnançları*, İFAV. Yay., İstanbul 2014.
- Weiss, Dov, "Olam ha-Ba in Rabbinic Literature", *Olam Ha-zeh V'olam Ha-ba: This World and the World to Come in Jewish Belief and Practice*, (ed. Leonard J. Greenspoon), Purdue University Press, Indiana 2017, ss. 93-99.
- Zar, Elyahu, *Sefer Hine Yamim Baim*, Yeşivat Toldot Yisthak, Bney Barak 2005.